

О. В. Болдирев (Одеса)

Перша спроба організації української політичної партії

В історичній літературі першою українською політичною партією називають Українсько-руську радикальну партію, організовану в 1890 р. в Галичині з ініціативи І. Франка та М. Павлика, а для наддніпрянської України такою організацією вважають «Братство тарасівців», засноване в 1892 р.¹ Насправді ж творення першої української політичної партії розпочалося значно раніше — у 1883 р., і натхненником цього виступив Михайло Драгоманов. Створення «Української соціально-революційної партії» було прямим наслідком відомої дискусії, що точилася між Драгомановим та російською революційною еміграцією з приводу федералістського устрою політичних організацій.

В 1876 р. М. Драгоманов виїхав за кордон, у Женеву. Маючи повноваження від київської та одеської громад і спираючись на їх підтримку, він розпочав видання «Громади» — українського політичного позацензурного часопису, в якому сформулював політичну програму українського руху. Російська революційна еміграція добре знала Драгоманова як прогресивного діяча, публіциста і теоретика, і він скоро зайняв у її середовищі чільне місце².

Однак на кінець 70-х років стосунки між українським та російськими емігрантськими гуртками погіршилися. У своїй автобіографії Драгоманов писав про причини цього так: «Я й справді з ходом подій все більше та більше робився противником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавеллізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стафановича й інші замаху на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів), мене ріжнило од них і прийняття політичного убивства, або, як вони казали, «терору», за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на сей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду»³. Будучи переконаним соціалістом і навіть прихильником анархістської ідеї, Драгоманов, як позитивіст і реаліст у політиці, розглядав ці ідеї лише як певну теоретичну мету боротьби, лише як її напрямок. Як переконаний прихильник федералізму, що був для нього універсальним принципом політики, він рішуче виступав проти тези програми «Народної Волі» про необхідність об'єднання всіх активнопротестуючих сил в Росії в єдину міцну централістську організацію. У своїй статті «Народна Воля» про централізацію революційної боротьби в Росії» Драгоманов доводив, що принцип федералізації революційних організацій в першу чергу вигідний самій революції, бо замість проблематичного керівництва революційним рухом на просторах неосяжної імперії з якогось одного центру буде створено міцну організацію на підставах місцевої ініціативи, спаяну спільними інтересами. В статті накреслено загальний план побудови в Російській імперії єдиної опозиційної режимові політичної організації. Цим планом передбачалося створення первинних національних та обласних революційних комітетів, які потім в інтересах діла об'єдналися би на федералістських засадах в єдину загальноросійську організацію. Такі первинні комітети, на думку Драгоманова, повинні були зорганізуватися для України, Польщі, Кавказу, Литви, Бессарабії, Білорусі, Уралу, Дону та ін.⁴ Свою точку зору Драгоманов підкріплював прикладами з практики соціалістичних партій Європи⁵.

Однак ці плани не знаходили підтримки з боку російських революціонерів. Драгоманов згадував: «Тепер член «Народної волі» у вигляді крайньої поступки нам говорив: «Можливо, Ви й маєте рацію, але ми зовсім не так вже й переконані в кончій необхідності принципу федеративного в цій справі (боротьбі за політичну свободу), котрій ми віддалися»⁶. Переко-

нати Драгоманова у хибності його поглядів намагався також Андрій Іванович Желябов. У листі до Михайла Петровича він писав, маючи на увазі одеську Громаду: «Я бачив розквіт тамошньої громади, її живі починання. Повільно, але невпинно зливалися там в одне два революційних потоки — загальноросійський і український; не федерація, а єдність була недалеко, і раптом... усе розсипалося прахом. Спокусилися старі вигодою легального становища; зволікали із залишенням насиджених гнізд і загинули для боротьби славні люди»⁷.

Справді, у 70-ті роки було кілька спроб порозуміння між російськими народниками і українофілами, як у Києві, так і в Одесі. Особливо далеко у переговорах з народовольцями зайшла одеська Громада, проте і їй не вдалося подолати теоретичні розбіжності з російськими гуртками. Коментуючи лист Желябова, Драгоманов вказав на ті пункти в революційній програмі народників, які викликали принципову незгоду одеських українофілів. Драгоманов зауважував, що, по-перше, не «єдність, а федерація» була головною організаційною умовою входження одеської Громади в союз з гуртком Желябова; а по-друге, існували деякі теоретичні розбіжності. Ці розбіжності полягали в тому, що громадівці не підтримували методи, подібні до «чигиринської змови», не визнавали виправдання політичних вбивств, коли такі не були спричинені необхідністю самозахисту, не поділяли ігнорування народниками принципу поступовості політичних здобутків і конституційного ладу як найближчої мети політичної боротьби. Справді, на той час серед революціонерів-народників тавро конституціоналіста стало, за одноставним свідченням сучасників, лайкою, що за своїм значенням була близькою до слова «негідник»⁸. До того ж, вважав Драгоманов, щоб сподіватися від українських громад більшого відгуку, народовольцям слід було б більше уваги приділити національному питанню, а не обмежуватись простим визнанням рівноправності всіх націй. «Але між товаришами Желябова, — писав він, — були й більш чисті українці, і жодний з них ні в пресі, ні в публічній промові не згадав свою батьківщину і свій народ! Отакий проявився тиск у даному випадку не однієї офіційної школи, а й унітарних доктрин російських «офіційних соціалістів», використовуючи вираз Желябова. Ось головні причини, що примушували українців «зволікати із залишенням насиджених гнізд» і згодою на ту «єдність», якої бажав Желябов. А що вони аж ніяк «не спокушались легальним становищем», то це підтверджується й словами листа: «... і загинули славні люди й починання»^{9*}.

Драгоманов не безпідставно говорив про переконання членів одеської Громади стосовно можливих спільних дій з російськими народниками, адже він не тільки брав участь у її дискусіях, а й мав постійні зв'язки з нею.

Одесити подавали Драгоманову матеріальну допомогу, а також надсилали до його редакції інформацію про найважливіші події в місті. В кінці 70-х років у Женеву до Драгоманова приїздили з Одеси О. Андрієвський, Я. Шульгін, Є. Борисов, Ф. Василевський, В. Мальований, Д. Овсяніко-Куликовський для обговорення нагальних політичних питань.

З 1877 по 1882 рр. за кордоном для студій із санскритської мови перебував член одеської Громади Д. Овсяніко-Куликовський, який з допомогою Драгоманова в 1877 р. видав брошуру «Записки южнорусского социалиста», котра має важливе значення для з'ясування поглядів Громади стосовно соціалізму і завдань соціалістичного руху в конкретних політичних умовах того часу.

Застерегаючи російських соціалістів від надмірних ілюзій щодо конструювання детальної системи майбутнього ладу, Овсяніко-Куликовський вказував на революційний централізм як на одну з найбільш небезпечних помилок російських революціонерів. Неувагу до національних чинників соціальної боротьби він пояснював наявністю в російській дійсності особливого прошарку населення — зденаціоналізованої людини, несвідомого носія імперських звичок і російської великодержавності. Саме тому Овсяніко-Куликовський пропонував російським революціонерам переглянути свої погляди під кутом зору національного фактора. «Каємося в тому, — писав він, —

що самі, підведені під один всеросійський знаменник, нерозважливо сприймали російський народ як щось цілісне і єдине, як суцільну масу, котра могла бути тільки об'єктом нашого впливу. Каємося, що дуже пізно здогадалися, що єдиного російського народу не існує, а існують тільки російські племена — великороси, малороси, білоруси, з подальшими підрозділами, і що ці племена лише тоді можуть стати об'єктом нашого впливу, коли ми самі перестанемо бути загальнорусами і перетворимося у великоросів, малоросів і т. п.

Каємося і в тому, що, виходячи з помилкових російських ідей, почали з того, що на першій сторінці першої книжки «Вперед» одразу підняли прапор соціального перевороту для всієї Росії і навіть для всього людства.

Каємося, що багато часу й енергії витратили на сперечання про анархізм та яacobінізм, тоді як не було ніякої потреби піднімати це питання, бо наше завдання полягає тільки в тому, щоб стати в суспільстві й серед народу провісниками загальнолюдських соціалістичних ідей відповідно до умов місцевого народного життя. Для цього перш за все треба було відмовитись від всеросійських претензій і зайнятися спеціально вивченням провінціального народного життя й пристосуванням себе до його умов. Та найбільш гірко каємося в тому, що на сторінках «Набату» почали мріяти про взяття в свої руки влади над масою російських «племен, мов, станів», щоб їх декретами упорядити»¹⁰.

Своєю брошурою Овсяннико-Куликовський сподівався викликати дискусію серед російської політичної еміграції з питань необхідності національного підходу до соціалістичної пропаганди і побудови опозиційних організацій на федералістських засадах. Реакція була різко негативною. Брошуру розкритикував Ткачов, а заклики Овсяннико-Куликовського до каяття неодноразово викликали саркастичні зауваження¹¹.

Драгоманов енергійно відстоював свої погляди. Він лише не міг заперечити того, що «Народній Волі» справді не було з ким в Україні вступати у федеративний зв'язок. Тут дійсно не існувало національної революційної, суто політичної організації. Громади такими не могли вважатися. Таким чином, без опертя на реальну політичну силу вся теоретична аргументація Драгоманова зависала у повітрі і справді могла здатися дещо схоластичною за змістом. Він сам це розумів і намагався надихнути українські громади на більшу рішучість у соціальній та політичній сферах. Однак після погрому на зламі 70-х — 80-х років українські гуртки перебували в стані глибокої депресії. Саме під час розпалу суперечки між Драгомановим і його гуртком та російськими соціалістами до Женеви прибув найбільш політично активний член одеської Громади — Володимир Григорович Мальований. Він приїхав безпосередньо після другої втечі з місця свого заслання у Східному Сибіру і одразу поринув у гушу емігрантських дебатів. Якийсь час Мальований був діяльним членом драгоманівського гуртка в Женеві. В 1882 р. він нелегально повернувся до Росії з місією, як вважав дослідник українського національного руху О. Рябінін-Склярєвський, «додати сили діяльності останків «Народної Волі»¹². Документи ж говорять про місію Мальованого інше.

Першого вересня 1883 р. київська жандармерія дізналася через свою агенуру, що з-за кордону до міста повернувся один з розшукуваних діячів революційного руху Іван Миколайович Присецький. Його простежили і незабаром заарештували. Водночас було заарештовано і тих людей, які мали контакти з Присецьким, у тому числі двох активних діячів одеської Громади — Євгена Борисова та Володимира Мальованого. Останній був на нелегальному становищі. Жандармам, які прийшли його заарештувати, він представився відставним поручиком Лукою Севастяновичем Дьяковим, але на першому ж допиті було встановлено його справжнє ім'я.

В усіх арештованих було виявлено значну кількість забороненої літератури, а також власні рукописи революційного змісту. Найбільший інтерес становив вилучений у Присецького проект програми діяльності та

організації української соціально-революційної партії на федеративних засадах, писаний, як з'ясувалося, рукою Мальованого.

Проект передбачав кінцевою метою організації досягнення по можливості бездоганного суспільного устрою. Здійснення цієї загальної ідеї планувалось як в інтересах рідної України, так і всіх народностей імперії¹³. Параграф другий програми зазначав, що забезпечити реалізацію справедливого соціального устрою можна тільки шляхом утвердження колективізму. Однак досягти цього вдасться лише за умови дотримання принципу індивідуалізму, тобто завдяки розкріпаченню волі і здібностей кожного індивідууму.

Процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму може дійти свого завершення шляхом еволюційно-органічного розвитку. Але цей шлях акумулює цілий ланцюг насильницьких революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючий лад, однак тільки у віддаленому майбутньому.

Програма ж мінімум на найближчий час передбачала: 1) у сфері політичного життя — досягнення більш-менш правового стану; 2) у сфері економічній — докорінні реформи; 3) у галузі соціального та культурного життя народу: зрівняння майнових, станових, освітніх прав і цenzів у всіх громадських та політичних функціях; закладання основ для якомога ширшої самобутності; культурне піднесення народу, розвиток у його середовищі духу солідарності та братерства; поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він зміг самостійно піти цим шляхом.

Саме тому організація мала б перш за все підготувати себе до діяльності, спрямованої на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, в дусі яких слід найближчим часом змінити існуючий лад; 2) визначення тих шляхів, якими народ зміг би дійти певного поліпшення свого життя; 3) завоювання народом тієї залежності, що має місце між його економічним станом і існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в політичному русі та суспільному житті; 5) організацію в народі найбільш свідомих сил, які могли б створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) міцну постанову питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української інтелігенції ідей українського відродження і української політичної партії.

Район діяльності партії — села, міста та всі верстви населення України, а головним чином — український народ.

Параграфом шостим визначалися засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії головним чином серед професійних людей та громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків серед української молоді; 3) організація в групи українських робітників та ремісників у містах України; 4) організація кращих, на думку партії, людей з народу по селах; 5) створення літератури українською мовою, потрібної як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення цілей партії; 7) організація представництва партії в момент громадських заяв у земських та міських установах, різних товариствах та зібраннях.

Відносно партії з народом визначалися так: 1) ніколи проти волі народу не проводити в життя плани змін існуючого ладу, які, згідно з ретельною перевіркою, не будуть відповідати бажанням народу; 2) не залучати народ до участі в революційному русі доти, поки він не усвідомить його зміст та значення і не стане його переконаним учасником.

Партія мала складатися з окремих автономних груп, зв'язаних між собою групою, яка завідувала б спільними справами всіх інших, тобто організація партії становила б федерацію.

В програмі зазначалося, що українська політична партія вважає за потрібне діяти узгоджено з аналогічною партією великоросійською і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, спільні дії і спільну участь у справі спрямування всього революційного руху в Росії.

Ядром, з якого утворилась би партія, повинен був стати первинний гурток, в якому ініціатори мали створити між собою тісні «братні» стосунки і підлягати абсолютному моральному контролю гуртка. Первинний гурток повинен був вирішити такі питання:

1) скласти в майбутньому політичну партію соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен з членів гуртка буде призначений пропагандистом певних ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм.

Після знайомства з вищенаведеним документом " місія Мальованого в Україну стає абсолютно зрозумілою. Він мав створити на батьківщині розгалужену національну політичну організацію на федеративних засадах і тим самим перевести в площину практичних дій політичні ідеї провідника українського національного руху М. П. Драгоманова. Створення такої партії повинно було скласти конкуренцію російським революційним гурткам і, усунувши їх з українського терену, привнести в процеси національного відродження елемент політичного життя, політичної дії. Об'єднавши федеративним шляхом українську партію з російською революційною партією, повалити існуючий лад і тим самим залучити український народ до процесу творення нового суспільного ладу на цілком рівноправних засадах з народом російським. Таким чином, гостра дискусія між Драгомановим і деякими одеськими громадівцями, з одного боку, і російськими революціонерами, — з іншого, привела до самостійної рішучої спроби створити першу в історії України загальнонаціональну політичну партію. Не випадково ініціатором і виконавцем цього плану став представник одеської Громади, більш радикальної і політично активної, ніж Київська. Відзначаючи в цій справі роль Мальованого, якому належав наведений проект, є всі підстави вважати, що до розробки останнього доклав руки Драгоманов, як автор самої концепції федералізму в революційному русі. Така версія має право на життя, тим більше, що Мальований в Україну повернувся з Женеви, де він перебував у гуртку Драгоманова і разом з ним пережив увесь перебіг гострої суперечки останнього з російськими соціалістами. Наскільки велику роль відіграла ця дискусія у спробі організувати українську політичну партію, свідчить і той факт, що під час арешту у Мальованого було знайдено цілу бібліотеку із статей та брошур, в яких було висвітлено цю ідеологічну суперечку

Ці статті і брошури, напевно, мали стати в пригоді при роз'ясненні суті розбіжностей між російською та українською еміграцією і познайомити потенціальних прибічників з аргументацією прихильників федералізму. Товариш Мальованого по одеській Громаді Є. Борисов, який на той час також перебував у Києві, саме поринув у вивчення цієї проблеми, коли був заарештований у справі Присецького.

Після переїзду в Україну Мальований вів надзвичайно активне життя, постійно переїжджаючи з місця на місце. Це пояснювалося, напевно, не тільки інтересами конспірації, а й встановленням зв'язків з людьми, які могли взяти участь у створенні української партії. Кілька разів він відвідував Петербург, Одесу, Харків та Єлисаветград. У Петербурзі Мальований міг встановити контакти з місцевим українським студентством. Надзвичайно тісні стосунки зав'язались у нього з відомим українським гуртком О. Михалевича в Єлисаветграді. В усякому разі відомо, що з Петербурга до Михалевича приїздив студент технологічного інституту Михайло Васильєв, який привіз для ознайомлення якусь програму з «питань українофільських гуртків». Цей факт, а також відвідини Мальованим Єлисаветграда, зносини між ним та Михалевичем у 1883 р., коли останній допомагав йому грошима, а Іван Тобілевич — виправленням потрібних документів¹⁴, відвідини Петербурга в 1882 р. можуть свідчити про те, що Михалевич і разом з ним деякі інші члени Єлисаветградської Громади та петербурзькі студенти могли бути залучені Мальованим до творення української соціально-революційної партії. Не виключено, що Михалевич міг схилити до цього і місцевий народницький гурток Тарковського, з яким підтримував регулярні зв'язки.

Приїзд Мальованого до Києва в кінці серпня 1883 р. пояснювався необхідністю обговорення справи організації первинного гуртка партії з Є. Борисовим та І. Присецьким. З останнім Мальований мав контакти ще за кордоном. Жандармами було встановлено, що Присецький через відомого революційного агента в Румунії З. Раллі виправив для Мальованого румунський паспорт. Імовірно, що ідею організації української соціалістичної партії вони обговорювали ще в Женеві, де Присецький спілкувався з Драгомановим. Під час арешту у нього були вилучені записні книжки, в яких містилися нотатки з соціально-політичних питань, що проливали додаткове світло на плани створення нової політичної організації в Україні. Про це ж оповідається і в заяві Присецького, зробленій у жандармському відділенні¹⁵.

Присецький, будучи студентом Київського університету, став прихильником народницького соціалізму. Українофілом на той час він не був, а поділяв усі головні положення народницького радикалізму, зокрема нелюбов до «конституції», яка, на його думку, могла лише сприяти розвитку в Росії буржуазного ладу, а значить, була ворожою народові. Під час масових арештів у Києві Присецький зумів уникнути розставленої на нього пастки і виїхав за кордон, де сподівався краще зрозуміти цілі революційного руху і з'ясувати причини розбіжностей, що панували серед різних народницьких гуртків у Росії. За кордоном він переконався в перевагах конституційного ладу і став прибічником його утвердження й на батьківщині. Щоб остаточно з'ясувати для себе це питання, він майже на рік переїжджає до Сербії, яку вважав подібною до Росії низьким освітнім розвитком народу. «В Сербії, — писав він, — я прожив 10 місяців. Знайомство з сербським парламентарним життям, присутність у мужицькій палаті депутатів показали мені, що немає народу, який був би неспроможний сприйняти парламентарний спосіб правління. Дійшовши такої думки, я не міг залишатися за кордоном. З одного боку, туга за батьківщиною, з другого, — думка, що, можливо, ясно й відкрито поставлене питання серед революціонерів і суспільством про необхідність «конституційного руху» могло б зберегти сили, які безперервно гинуть у боротьбі за відсутній ідеал, — примусили мене при першій нагоді виїхати в Росію»¹⁶.

Присецький сподівався на можливість об'єднання зусиль усіх існуючих опозиційних сил. Для цього він вважав за необхідне покінчити з практикою терору як з такою, що вже виконала своє завдання. В листі до своєї прихильниці він писав: «Я вже не раз висловлював Вам свою думку й знову повторюю, що справжнє діло ще не почалося; все, що відбувалося досі, було тим періодом, котрий у мене описано з самого початку і котрий я назвав початком революції в свідомості. Необхідно було схвилювати розум, розбурхати публіку, передати їй електричні поштовхи. Важлива в цей період не визначеність, ясність, реальність думки, далекий нездійснений ідеал, ідеал на словах широкий, хоча й невизначений і неясний, а нервові удари у вигляді терористичних фактів, які примусили б кожного озирнутися навколо себе, придивитися до того, проти чого борються. Одним словом, збудити думку критики, пробудити до життя...

З убивством Олександра II, на мою думку, той період закінчився. Тепер уже ніяким терористичним фактом не здивуєш нікого, тепер погляди всіх звернуті до революціонерів, тепер ми переходимо до періоду визрівання революції у свідомості, тепер знову повинна розпочатися повільна робота, зате найвищою мірою важлива, — переходу до критичного періоду»¹⁷.

На запитання, які сили змогли б продовжувати справу революційної боротьби, Присецький відповідав, що це не будуть широкі верстви народу. «Тимчасове захоплення землі народом, — пише він, — без зміни існуючого політичного режиму вкрай негативно позначилося б на прогресивному розвитку суспільного життя. Та маса жорстокості й крові, котра при цьому була б спричинена, той розумовий застій, який був би неминучим її результатом, не міг би врівноважити те тимчасове поліпшення економічного побуту, що відбулося б після сучасної економічної революції»¹⁸. Однак і сама по собі інтелігенція, вважає Присецький, не в змозі боротися з абсолютизмом. Саме

тому кінче потрібно об'єднати всі існуючі сили під одним прапором боротьби, і «прапор цей повинен бути таким:

— Народ пригнічений своїм економічним становищем — на прапорі повинно бути написано: «Широкі економічні реформи!».

— Суспільство пригнічене безправністю людини, абсолютизмом — на прапорі повинно бути написано: «Забезпечення прав людини, участь народу в управлінні, правовий порядок! Представницька форма правління!».

— Різні національності, котрі населяють Росію, скаржаться на утиски їх, як національних одиниць, і на перешкоди вільному їх прогресивному розвитку внаслідок втручання чужих їм народностей — на прапорі повинно бути написано: «Свободу національності!», «Свобода розпоряджатися собою!».

— Різні області, наприклад, Дон та інші, скаржаться, що їх хочуть нівелювати з усіма іншими місцевостями, запровадити установи, їм не відповідні, — на прапорі повинно бути написано: «Самоуправління!».

— Різні релігійні секти скаржаться, що їм перешкоджають вільно відправляти богослужіння, — на прапорі повинно бути написано: «Свобода віросповідання!».

Усі ці вимоги на прапорі не суперечать одна одній, а, навпаки, об'єднують у боротьбі»¹⁹.

Різні гасла, на думку Присецького, потребують різних типів організацій, об'єднання яких можливе лише за умов федералізму. Тим більше, що найсприйнятнішою формою майбутнього державного устрою слід визнати форму «представницьку і до того ж федеративну, побудовану на засадах децентралізації і самоуправління. Що ж до розмірів бажаного типу держави, то вона мала бути необширною за простором, але все ж таки достатньо великою, щоб стати розумовим центром і бути в змозі утримувати університет»²⁰.

Таким чином, Присецький прийшов до ідеї федералізму не через національне чуття, а на логічній основі і свідомо пристав до створення української соціалістично-федеративної партії. Справа розбудови цієї партії тільки починалась, коли були заарештовані її ініціатори.

Наявні матеріали дозволили жандармам інкримінувати членство в організації лише Присецькому, Мальованому та Ганні Пчолкіній. Борисова звинувачували в переховуванні Присецького, злочинному листуванні та зберіганні забороненої літератури, інших заарештованих у цій справі — лише в контактах з Присецьким та Мальованим. Покарання було вирішено адміністративним порядком. Присецького та Мальованого було заслано на п'ять років до Східного Сибіру із встановленням пізніше гласного нагляду на два роки, Пчолкіну — у віддалені райони європейської Росії на три роки, за Борисовим — встановлено гласний нагляд на три роки.

Після відбуття покарання, за бездоганну поведінку й щире бажання забути свої колишні революційні захоплення і натомість присвятити себе господарчій роботі у власному маєтку Присецькому було дозволено повернутись у рідну Полтавську губернію, а гласний нагляд за ним — скасовано.

Мальований під час чергового ув'язнення не відмовився від своїх переконань і не покинув революційної справи. Він листувався зі своїми друзями, які теж перебували у в'язниці. Про незламну енергію Мальованого свідчать два листи 1889 р., адресовані дітям²¹. Волі Володимир Григорович вже не побачив. Він помер 9 березня 1893 р. в Томській лікарні за кілька місяців до свого звільнення. Вихованням його дітей до їх повноліття займалась одеська Громада.

Отже, дискусія про федеративні принципи організації опозиційних сил в Росії, що точилася між Драгомановим та російськими революційними емігрантами, привела до безпосередньої спроби створити першу українську політичну партію. Її організатор і автор тексту програми — відомий діяч одеської Громади В. Г. Мальований. Федералізм, який став головним принципом партії, був реакцією українських політичних діячів на централістські уподобання російських революціонерів і тому, фактично, являв собою принцип усамостійнення української політики в умовах того часу і, значить,

відповідав інтересам українського національного відродження. Творці української соціально-революційної партії виступили як найбільш радикальне українське політичне угруповання, і тому дуже цікаво простежити відмінності в програмах української партії і радикальних течій російських народників. Перше, що кидається у вічі, — це значно більше європейські впливи на програму української партії, ніж на російські організації, реалізм та принципи політичної етики, які сповідували українські діячі. Вони не вірили в чудодійну силу революції і були переконані, що прогрес — то довгий шлях, що суспільство оновлюється еволюційним шляхом, на якому можливі не одна і не дві революції. Українські радикали відкидали методи тероризму та політичного шахрайства, подібного «чигиринській змові». Вони вважали неприпустимим провокувати населення на несвідому боротьбу. Гасло — не проводити в життя ніяких змін без визначення на те волі та бажання народу — свідчить про високу моральність політики української соціально-революційної партії. Реалізм її програми полягав у визнанні добровільності запровадження конституційного ладу і бажанні здійснювати економічні та соціальні реформи правовими методами. Саме тому, відкидаючи терор, українська партія планувала готувати своїх членів до легальної політичної боротьби в час, коли відкрилися б для цього можливості, — подавати петиції, заяви, брати участь у виборах, залучати до цієї праці фахівців та громадських діячів і т. ін. Все це дуже не схоже на те, що в той період сповідували російські радикали. Програма української соціально-революційної партії, безумовно, надзвичайно цікавий елемент української політичної історії, який дозволяє більш повно осягнути шляхи еволюції політичної думки в Україні, а також визначити початки розбіжностей з російськими революціонерами, що на повну силу проявилися під час революції 1917 р. в Україні і Росії.

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 276, 384.

² Дейч Л. Г. Русская революционная эмиграция 70-х годов. — Петроград, 1920. — С. 25; Черкезов В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. — Женева, 1882. — С. 23.

³ Драгоманов М. Автобіографія. — К., 1917. — С. 42.

⁴ Драгоманов М. «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России // Отдельный оттиск из «Вольного Слова». — №№ 37, 38. — С. 31 — 32.

⁵ Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Европы. — «Вільна спілка — Вольный союз». — Женева, 1881. — С. 1 — 4.

⁶ Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова // Отдельный оттиск из «Вольного Слова». — №№ 39, 40. — С. 41.

⁷ Там же. — С. 5 — 6.

⁸ Там же. — С. 47.

⁹ Там же. — С. 14 — 15.

^{*} У 1879 р. і на початку 80-х за революційні зв'язки було ув'язнено на різні строки одеських громадівців: О. Андрієвського, В. Мальованого, Я. Шульгіна, Є. Борисова, М. Ковалевського, М. Сидоренка, А. Іщенко, П. Климовича, Г. Хандожевського, А. Погібко.

¹⁰ Записки южнорусского социалиста. — Женева, 1877. — С. 22 — 23.

¹¹ Ткачев П. Революция и принцип национальности // Ткачев П. Избранные сочинения на социально-политические темы. В 4-х тт. — Т. 3. — М., 1933; Черкезов В. Указ. соч. — С. 25.

¹² Рябінін-Склярєвський О. Одеська Громада 1870-х років // — "Україна". — 1926. — № 5. — С. 135.

¹³ Центральний державний історичний архів Росії (далі — ЦДІАР) С-Пет., ф. 1405, оп. 83, спр. 11250, арк. 52 — 54.

У матеріалах слідчої справи проект програми партії подано в докладному переказі жан-дармського офіцера.

«Записки южнорусского социалиста»; Черкезов В. «Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами»; статті Драгоманова: «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России», «К биографии Желябова», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Европы» та ін. — всього 29 найменувань.

¹⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 42.

¹⁵ ЦДІАР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11250, арк. 8 — 13.

¹⁶ Там же, арк. 9.

¹⁷ Там же, арк. 59.

¹⁸ Там же, арк. 57.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, арк. 56.

²¹ Р'ябінін-Склярєвський О. Назв. пр'яця. — С. 136.

* * *

М. Ф. Котляр (Київ)

До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства

Новгород-Сіверське князівство належало до числа найбільших політично-територіальних утворень у Давній Русі XII — XIII ст. Переважаючи за територією (близько 160 тис. кв. км) багато князівств вищого політичного статусу (наприклад, Переяславське чи Волинське), воно було ще й густо населене. У Новгород-Сіверському князівстві існувало більш як 40 згаданих у літописах міст; до того ж археологами зафіксовано майже 300 городищ¹. Його князі в другій половині XII — XIII ст. відігравали помітну, часто самостійну роль у політичному житті Південно-Західної Русі — згадаймо хоча б знаменитого героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича та його внука, бунтівного Ізяслава Володимировича, який зважився міряться силою із самим Данилом Галицьким!²

І при всьому тому обставини та й самий час виникнення Новгород-Сіверського князівства у складі Чернігово-Сіверської землі досі залишаються нез'ясованими. Ми не знаємо навіть, коли Новгород-Сіверський став столичним (князівським) градом. Джерела неначе уникають відповіді на запитання: хто був першим тамтешнім князем. Така невизначеність не могла не позначитися на характері наукової літератури з цієї проблеми.

Принагідно хотів би застеретти від проявів своєрідного наукового (скоріше, псевдонаукового) нігілізму щодо пам'яток нашої джерельної скарбниці — давньоруських літописів, що, на жаль, почастишали останнім часом. Коли літописні свідчення не вкладаються у створену тим чи іншим автором умоглядну схему, він починає пояснювати це пошкодженням джерел, пізнішими купюрами, а то й свідомими виправленнями редакторів і переписувачів. Небажання і невміння проникнути в струнку логіку літописів, у яких кожне слово стоїть на своєму, єдино можливому в абсолютній більшості випадків місці, й породжує на світ божий фантастичні «літописи» Аскольда, Ігоря й Олега. Такі дилетантські, розраховані здебільшого на сенсацію вигадки не мають нічого спільного з наукою.

В історіографії ще із середини минулого століття утвердилася думка, начебто Новгород-Сіверське князівство виділилося з Чернігівського завдяки рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р., на якому було вперше проголошено «отчинний» принцип володіння землями: «Кождо да держить отчину свою: Святополк Къев Изяславлю, Володимир Всеволожу, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю...»³ (тут і далі підкреслення моє. — М. К.). Святослав Ярославич, як відомо, володів Чернігово-Сіверською землею, а також володствами у Північно-Східній Русі, серед них Муромо-Рязанською. Однак, коротко переказуючи (без сумніву, в оригіналі набагато більшу за обсягом і конкретнішу, ніж та, що відбилася у «Повісті временних літ») постанову Любецького з'їзду, літописець чомусь не назвав міста й землі Святославової отчини, які одержав у спадок кожний з трьох нащадків чернігівського князя. На жаль, розв'язуючи загадкове питання про виникнення Новгород-Сіверського князівства, історикам доводиться будувати свої гіпотези головним чином на недосить конкретному й бідному за інформацією